

MUĞNİ'L-LEBİB

(Brockelmann, III, 1248). **6. Mustafa Remzî el-Antâkî**, *Ğunyetü'l-erib 'an şürûhi Muğni'l-lebib* (Keşfü'z-zunûn, II, 1754; *Mecelletü'l-vesâ'ik ve'l-mahtûât*, II/2 [Trablus 1987], s. 341-360, yazması için bk. el-Mektebetü'l-vataniyye [Tunus], nr. 1765). **7. Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî**, *Hâşîye (tü'd-Desûki) 'alâ Muğni'l-lebib*. Desûkî'nin *Muğni'l-lebib*'in bir nüshasının kenarına yazdığı hâşiyeyi oğlu Mustafa kitap haline getirmiş, daha sonra kenarında *Muğni'l-lebib* olduğu halde birkaç defa basılmıştır (I-II, Bulak 1286; Kahire 1287, 1299, 1305, 1306, 1358). Desûkî'nin ayrıca *Şerhu şevâhidi'l-Muğni* adlı bir çalışması vardır. **8. el-Emîrû'l-Kebîr es-Sünbâvî**, *Hâşîye 'alâ Muğni'l-lebib 'an kütübî'l-e'arib*. Kenarında *Muğni'l-lebib* metniyle birlikte iki defa yayımlanmıştır (Kahire 1299, 1328). Abdülhâdî el-Ebyârî, bu hâşiyeye *el-Kaşrû'l-mebnî 'alâ havâşî'l-Muğni* adıyla bir hâşîye yazmıştır (I-II, Kahire 1301). **9. Muhammed Ali Tâhâ ed-Dürre**, *Fetħu'l-ķaribi'l-müciḃ i'râbüḃ Şevâhidi Muğni'l-lebib* (I-IV, Humus 1390/1970).

Keşfü'z-zunûn'da kaydedildiği üzere eser, Muhammed b. Abdülmecid es-Sâmûlî tarafından *Divânü'l-erib fi muhtaşarı Muğni'l-lebib* adıyla ihtisar edilmiş ve bu ihtisara bir hâşîye yazılmıştır. Şemseddin Muhammed b. İbrâhim el-Bâcürî ve Mevlânâ Ahmed et-Tâib el-Vey-sî de (*Kurâzatü'z-zehḃ fi ilmeyi'n-naħu ve'l-edeb*) eseri ihtisar etmiştir. Ebü'n-Necâ b. Halef el-Misrî, *Muğni'l-lebib*'i *Lübâbü'l-Muğni* adıyla manzum hale getirdikten sonra şerhetmiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 3526).

Muğni'l-lebib, müstakil olarak basıldığı gibi (Kahire 1305, 1307, 1317; Tahrân 1274; Tebriz 1276) Sünbâvî ve Desûkî'nin hâşiyelerinin kenarında da yayımlanmıştır. Eserin ilmî neşri Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (I-II, Kahire, ts.) ve Mâzin el-Mübârek-Muhammed Ali Hamdullah (I-II, Dimaşk 1964) tarafından yapılmıştır. Adrian Gully, *Grammar and Semantics in Medieval Arabic, a study of İbn-Hisham's Muğni'l-Labib* adlı eserinde (Richmand 1995) *Muğni'l-lebib*'i gramer ve anlam bilimi yönünden incelemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, ts. (Matbaatü'l-Medenî), I-II; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 198; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1323, 1751-1754; Serkis, *Mu'cem*, I, 276, 360, 473-474, 875-876, 1081-1082, 1143; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 17-

18; III, 1248; *İzâhu'l-meknûn*, II, 519; Abdülvehhâb İbrâhim Ebü Süleyman, *Kittâbetü'l-baḃ-şî'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 512-514; *Ma'a'l-Mektebe*, s. 284-286; Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âşâruhü ve mezhebühü'n-naħu*, Riyad 1406/1985, s. 43; Sâmi Avad, *İbn Hişâm en-Naħwî*, Dimaşk 1978, s. 87-105; Abdülâl Sâlim Mekrem, "İbn Hişâm el-Mısrî", *Mecelletü'l-Küllyeti'l-âdâḃ ve't-terbiye*, sy. 5, Safet 1974, s. 13-19.

M. REŞİT ÖZBALIKÇI

MUĞNİ'L-MUHTÂC

(مغنى المحتاج)

Nevevî'nin Şâfiî fikhına dair *Minhâcü't-tâlibîn* adlı eseri üzerine Hatîb eş-Şîrbî'nin (ö. 977/1570) yazdığı şerh (bk. MİNHÂCÜ'T-TÂLIBİN).

MUHABBET

(المحبة)

Sözlükte muhabbet (mahabbet) kelimesinin hub (hubb) kökünden isim olduğu belirtilmekte, hub ise kısaca "buğzun zıddı" olarak tanımlanmaktadır (*Lisânü'l-'Arab*, "hbb" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "hbb" md.). Literatürde muhabbet ve hub ile meveddet ve vüd (vüdd) yaygın biçimde "sevgi" anlamında kullanılmakta, sevginin çoşkulu şekli ise aşk kelimesiyle ifade edilmektedir. Tehânevî'nin vüd ile ilgili verdiği "seveni kendinden geçirecek derecede çoşkulu sevgi" şeklindeki tanım (*Keşşâf*, II, 1470) daha çok aşk için uygun düşmektedir. Bazı âlimlere göre muhabbet "eğilim, meyil" mânâsında iradenin eş anlamı olup "kişinin iyi olduğunu bildiği veya zannettiği şeyi istemesi" anlamına gelir. Bununla birlikte muhabbetin iradeden daha güçlü bir istek mânâsı içerdiği belirtilmektedir (Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hbb" md.; Tehânevî, I, 270). Semavî kitaplarda özellikle İncil ve Kur'an'da muhabbet üzerinde önemle durulmuş ve muhabbetin dinî hayatın temeli ve aslı unsuru olduğu ifade edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de muhabbet bir âyette (Tâhâ 20/39), hub ise dokuz âyette geçmekte, yetmiş iki yerde aynı kökten isim ve fiiller yer almaktadır (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hbb" md.). Bu âyetlerde sevginin hem Allah'a hem insana nisbet edildiği görülür. "Allah onları, onlar da Allah'ı severler" (el-Mâide 5/54) ifadesi Allah'la kullar arasındaki karşılıklı sevgiyi vurgulamaktadır. Allah'ın isimlerinden olan vedüd (Hûd 11/90; el-Bürûc 85/14) onun kul-

larını çok sevdiğini ifade eder. Allah'a nisbet edilen yerlerde O'nun takvâ sahiplelerini, iyilik severleri, maddî ve mânevî temizliğe önem verenleri, tevekkül ehlini, sabırlı davrananları, adaletli olanları, kahrâmanları, Hz. Peygamber'e uyanları sevdiği; inkârcıları, zulüm ve haksızlık yapanları, günahlarda ısrar edenleri, böbürlenip övünenleri, büyüklük taslayıp gerçeklere karşı çıkanları, nankörleri, hainleri, aşırılığa sapanları, şımarıkları sevmediği bildirilir. Sevginin insana nisbet edildiği âyetlerde Allah sevgisi, iman sevgisi, müminler arasındaki sevgi gibi sevgi türlerinden övgüyle söz edilmekte, buna karşılık insanın dünyaya, mala mülke, geçici hazlara aşırı düşkünlüğü, hak etmediği halde övülmeyi ve çirkin olan şeyleri ifşa etmeyi sevmesi eleştirilmektedir. Diğer bazı âyetlerde Allah sevgisinin bütün sevgilerden daha güçlü olması gerektiği (el-Bakara 2/165), Allah'ı sevmenin başlıca alâmetinin Peygamber'e bağlılık ve onun yolunu izlemek olduğu (Âl-i İmrân 3/31) bildirilmekte ve Allah'ı seven, Allah'ın da kendilerini sevdiği kulların müminler karşısında alçak gönüllülüklerinden, inkârcılar karşısında onurlu duruşlarından övgüyle bahsedilmektedir (el-Mâide 5/54).

Muhabbet konusu hem Allah'a hem insanlara nisbet edilerek hadislerde de geniş bir şekilde yer almıştır (Wensinck, *el-Mu'cem*, "hbb", "vdd" md.leri). Bu hadislerde iyilik severlik, hoşgörü, yumuşak huyluluk, kolaylaştırıcı olma, kusurları örtme, hayâ, iffet, zâhidlik, takvâ ve güzel davranma Allah'ın sevdiği meziyetler arasında zikredilir. İnsanların birbirini sevmelerini isteyen çok sayıda hadis bulunmakta olup bu sevginin sırf Allah rızası için olması gerektiği belirtilmektedir. Zira, "Amellerin en üstünü Allah için sevmektir" (Nesâî, "Sünnet", 2); "Sevdiğini Allah için sevmek, yediğini de Allah için yermek imandandır" (Buhârî, "İmân", 1). Bir kutsî hadiste, "Benim için birbirini sevenlere, benim için bir araya gelenlere muhabbetim vâcip olmuştur" buyurulmaktadır (*el-Muvaḃḃa*, "Şî'r", 12; *Müsned*, IV, 386; V, 229, 233). Diğer bir hadiste, Allah için birbirini seven ve bu sevgiyle bu luşup bu sevgiyle ayrılanlar mahşer gününde Allah'ın özel konukları olarak ağır lanacak yedi zümre içinde gösterilmiştir (Buhârî, "Ezân", 36; Müslim, "Zekât", 91; Tirmizî, "Zühd", 53). "Sizden biriniz kendisi için sevip istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş sayılmaz" meâlindeki hadis bütün kaynaklarda geçmekte (meselâ bk. *Müsned*, I, 89; Buhârî, "İmân",

7; Müslim "İmân", 71, 72) ve ahlâkın temel ilkelerinden biri kabul edilmektedir. "İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş sayılmazsınız" meâlindeki hadis de (Müslim, "İmân", 94, Ebû Dâvûd, "Edeb", 13) İslâm kardeşliğinin önemini dile getirmektedir. Hadislerde ayrıca gerçek anlamda mümin olabilmek için Allah'ı ve resulünü her şeyden ve herkesten daha fazla sevmenin gerektiğine dikkat çekilmiştir (meselâ bk. Buhârî, "İmân", 8, 9, 14; Müslim, "İmân", 66-70; Tirmizî, "İmân", 10; Nesâî, "İmân", 3-4).

II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru zâhidler ve ilk sûfiler, Allah-kul ilişkisi ve âhîret konularında uyarı ve korkutmadan ziyade sevgi ve ümidi öne çıkaran âyet ve hadisler üzerinde durmaya başlamışlar böylece zamanla sevgi tasavvufun temeli haline gelmiş, kulun Allah'a yönelişinde sevgi ibadetin önüne geçmiştir. Râbia el-Adeviyye, Meryem el-Basriyye, Reyhâne-i Vâlihe, Muâze el-Adeviyye, Şa'vâne, Riyâh b. Amr el-Kaysî, Hibbân el-Harîrî, Habîb el-Acemî gibi Basralı zâhidler bu hareketin öncülüğünü yapmışlardır. Onlara göre bir mümin Allah'ın gazabından ve cehennem azabından kurtulmak veya cennete girmek için Allah'a ibadet edebilir, ancak ibadetin en üstünü Allah'a sırf rab ve mevlâ olduğu için ibadet etmek ve karşılığında rızasını kazanmaktan başka hiçbir şey beklememektir. Râbia el-Adeviyye, cennet ve oradaki nimetler için Allah'a ibadet etmeyi ücret karşılığında çalışmaya benzetir.

III. (IX.) yüzyılda yaşayan sûfiler muhabbet kavramını açıklamak için çeşitli tarifler yapmışlar, Hâris el-Muhâsibî, Amr b. Osman el-Mekkî gibi sûfiler bu konuda risâleler kaleme almışlardır (Ebû Nuaym, X, 76-91). Semnûn b. Hamza, Muhib Semnûn diye tanınmıştı. Ma'rûf-i Kerhî muhabbetin öğretimle elde edilemeyeceği, bunun Hak'ın bir lutfu olduğu kanaatindeydi (Sülemî, s. 89). Muhâsibî aslî muhabbeti "iman sevgisi" diye tanımlamış, "Müminler Allah'ı coşkuyla sever" ifadesiyle (el-Bakara 2/165) buna işaret edildiğini belirtmiştir. Ona göre muhabbetin ne olduğu muhabbet ehlinin ahlâkından ve hallerinden anlaşılır (Ebû Nuaym, X, 79).

Tasavvufta mânevî hal olarak kabul edilen muhabbetin üç çeşidinden bahsedilir. Bunların ilki halkın muhabbetidir. Sevenin sevdiğini gönülünde tutup ona itaat etmesi bu tür muhabbetin şartıdır. İkincisi hakikat ehli dürüst müminlerin mu-

habbetidir. Bu türde muhabbet ehli arzu ve heveslerinden arınarak sevdiğinin iradesine göre hareket etmeyi esas alır. Üçüncüsü siddıklar ve âriflerin muhabbetidir. Sırf Allah'ın kadîm olan sevgisine yönelmekten ve bu konudaki mârifetten kaynaklanan bu muhabbetinde, Cüneyd-i Bağdâdî'nin dediği gibi seven kendi vasıflarının yerine sevgilisinin vasıflarına bürünür (Serrâc, s. 86-87). Muhyiddin İbnü'l-Arabî sevgiyi hevâ, hub, aşk ve vüd olmak üzere dörde ayırır; ayrıca tabii, ruhanî ve ilâhî sevgiden bahseder. Tabii sevgi hem insanlarda hem hayvanlarda görülür; canlıların yavrularını sevmeleri böyledir. Ruhanî sevgi insana özgüdür. Allah'ın kulunu, kulun Allah'ı sevmesi ise ilâhî sevgidir. Beşerî sevgi ilâhî sevgiye ulaşmanın bir aracı olarak görüldüğünden önemlidir. Ahmed el-Gazzâlî, Aynü-kudât el-Hemedânî, İbnü'l-Arabî ve Fuzûlî'de platonik aşkı andıran bu sevgi türünün güzel örnekleri mevcuttur.

İlâhî sevgiyi tevhid, fenâ ve elest bezmi kapsamında açıklayan Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre tevhidî gerçekleştiren kişi fenâ mertebesine ermiş ve "aynû'l-mahabbe" denilen sevgiye ulaşmıştır. Bu sevgi Allah'ın insanlar için sevdiğini sevmek, sevmediğini sevmemektir (Sülemî, s. 163), böylece ilâhî sevgiyi O'nunla paylaşmaktadır. Zünnûn el-Misrî'nin muhabbet anlayışı ilâhî tecellileri temaşadan kaynaklanan zevke dayanır; bunun için o, Hak ile kendisi arasındaki perdelerin kalkması için niyazda bulunur (Ebû Nuaym, IX, 342-343). Zünnûn'a göre Hak ile insan arasındaki en kalın perde kişinin benlik tutkusudur. Kulun Allah'ı sevmesinin belirtisi Allah'ın sevgilisi Hz. Muhammed'in ahlâkına ve sünnetine tâbi olmaktır (Sülemî, s. 21). Muhabbet ehli nezdinde cennetin önemli olmadığını söyleyen Bâyezîd-i Bistâmî biri meveddet meyinden, diğeri muhabbet kadehinden kaynaklanan iki tür sevgiden bahseder. Birincisi nimeti görmekten, ikincisi nimeti vereni temaşadan hâsıl olur (Hücvîrî, s. 133). Hallâc-ı Mansûr muhabbet anlayışını, "-Allah ve ben- bir bedende iki ruhuz"; "Ruhumu ruhunla meczettim" gibi ifadelerle dile getirmiş, Gazzâlî'nin halkın yanlış anlamasına yol açacak tehlikeli sözler olarak gördüğü bu sözleri (İhyâ', I, 36; IV, 307) İbn Teymiyye hulûle dayandığını söyleyerek reddetmiştir (et-Tuḥfetü'l-İrâkıyye, s. 44). İlk sûfiler muhabbeti sarhoşluk vermesi bakımından şaraba, yakıcı niteliği yönünden ateşe benzetmişler, bazan da beşerî aşkı tasvir için kullanılan in-

sanlara has nitelikleri mecaz olarak Allah için kullanmışlar, ayrıca beşerî sevgiyi dile getiren gazelleri ilâhî muhabbete uyarlamışlardır. İbnü'l-Fârız'ın ünlü el-Hamriyye kasidesi ilâhî muhabbeti simgeleyen şarabın tasviriyiyle başlar. Tasavvufta bu gelenek günümüze kadar gelmiştir.

Gazzâlî'ye göre insan kendini, kendisine iyilik yapanı, iyilik sever kimseyi, güzeli ve âhengi sever. Bu yönden sevlilmeye en çok lâyık olan ise Allah'tır. Çünkü kendini ve kendisine iyilik yapanı seven bir insanın ona varlığını veren, gerek ona gerekse herkese bol bol iyilik yapan rabbini sevmesi gerekir. Ayrıca güzeli seven insan kendisi iyi ve güzel (cemil) olup bütün iyiliklerin, güzelliklerin yaratıcısı olan Allah'ı da sever. Allah'ın adalet, merhamet gibi bazı sıfatlarının bir ölçüde insanda da bulunması ikisi arasında bir tenâsübün mevcut olduğunu, dolayısıyla bu açıdan da insanın en çok Allah'ı sevmesi gerektiğini gösterir (İhyâ', IV, 300-307). Sevginin en üstün derecesi Allah'ı bütün kalbiyle sevmektir. Sevenler kendilerini sevdikleriyle şartlı ve ona bağlı hale getirirler. Bu sebeple kim Allah'a ihlâsla bağlanmışsa artık Allah onun kalbinin mahbubu, mâbudu ve maksudu olmuş demektir (a.g.e., IV, 316). Sonuç olarak sevgi bütün makamların vardığı son noktadır (a.g.e., IV, 337).

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre de madî ve mânevî bütün varlıklar Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisinden ibarettir ve var olan her şeydeki güzellik O'nun cemil isminin bir yansıması, bu güzele yönelik muhabbet de yine O'nun vedûd isminin tecellisidir. Şu halde hakiki mahbup sadece Hak'tır. Sevilen diğer güzel şeyler O'nun güzelliğini yansıttığından bunlara yönelik sevgi de aslında ilâhî kaynaklıdır. Sûfiler çok defa salt beşerî aşkı da ilâhî muhabbete geçiş için bir vasıta kabul ederler. "Sevgi benim dinim ve imanım"dır" diyen İbnü'l-Arabî evrenin var oluş sebebi olarak muhabbeti görür. Hadis diye nakledilen bir ifadeye göre Allah gizli bir hazine iken tanınmak istemiş, bunun için de âlemi yaratmıştır (Acîûnî, II, 132). Bu sözde "tanınma" mârifet, "isteme" de muhabbet kavramlarıyla ifade edilmiştir. Âlemin var olma sebebi Allah'ın tanınmaya duyduğu bu muhabbetidir. Sûfilere göre mutlak gayb olan Hak ilk önce sevgi şeklinde tecelli ettiği için buna "taayyün-i hubbî" veya "taayyün-i evvel" denilmiştir. Nûr-i Muham-

MUHABBET

medî, hakikat-i Muhammediyye ve aklı evvel gibi isimler de verilen bu tecellinin gaybdan şehâdete doğru açılım kazanmasıyla muhabbet bütün varlıklara ve zerrelere sirayet etmiş, onların özünü ve var olma sebebini oluşturmuştur. Varlığının aslı muhabbet olduğundan insan ancak muhabbet yolunu izleyip Hakk'ı ve halkı severek Allah'ın yakınlığına erebilir (*Fuşûş*, s. 203, 218).

Mutasavvıflar muhabbetle ahlâk arasında sıkı bir ilişki bulunduğuna dikkat çekmişlerdir. Gazzâlî'nin de belirttiği gibi muhabbet nihaî makam ve en yüksek değerdir; şevk, üns ve rızâ gibi tasavvufi-ahlâkî makamlar onun sonucudur. Töve, sabır, zühd, şükür, takvâ, tevazu, cömertlik, adalet ve merhamet gibi erdemlerin özünde de sevgi vardır. Dinî hasletler ve ahlâkî erdemler sevginin meyvesidir (*İhyâ*, IV, 294, 337-338). Mevlânâ da sevginin acıyı tatlı, bakırı altın, bulanıklığı duru, derdi devâ, dikenini gül, sirkeyi mey, zindanı gülistan, nârı nur, üzüntüyü neşe, kahrı lutuf, ölüyü diri, kralı kul haline getiren bir güce sahip bulunduğunu belirtir (*Mesnevî*, II, 6, 117). Süfîler ahlâkî özelliklere sahip olarak ilâhî muhabbete erişmeye çalışırlar. Bu anlayışa dayanan ahlâk her şeyden önce bir sevgi ahlâkıdır.

Kur'an ve hadislerde Allah ile kulları arasındaki sevgiden açıkça bahsedilmiş olmasına rağmen bu mesele bazı itikadî mezhepler ve kelâm âlimleri arasında tartışmalara yol açmıştır. Allah'ın seven ve sevilen bir varlık olmasının mümkün bulunmadığını söyleyen âlimlere göre konuyla ilgili âyet ve hadislerin mecaz olarak anlaşılması gerekir. İlk müslümanlar ve zahidler arasında Allah'ın seven ve sevilen mevlâ oluşu kabul edilirken Cehmiyye ve Mu'tezile'nin ortaya çıkışıyla birlikte seven ve sevilen Allah anlayışı tartışılır hale gelmiştir. Cehmiyye, muhabbetin sevenle sevilen arasında bir münasebetin bulunmasını gerektirdiğini belirterek Allah'ın gerçekten seven-sevilen bir niteliğe sahip oluşunu kabul etmemiş, daha sonra Mu'tezile tarafından benimsenen bu görüş bazı kelâmcıları da etkilemiştir. İbn Teymiyye, İslâm'da ilk defa bu bid'atı ortaya çıkaran kişinin 124'te (742 [?]) idam edilen Ca'd b. Dirhem olduğunu söyler (*et-Tuhfetü'l-İrâkıyye*, s. 49). Mu'tezile insanın Allah'ı sevmesini O'na saygı gösterip itaat etmesi ve rızasını istemesi, Allah'ın kullarını sevmesini de onları ödüllendirmesi, övmesi ve kendilerinden razı olması şeklinde yorumlamıştır (Ze-

maşerî, I, 211, 645-648). Zemaşerî'ye göre Allah'ın sevme ve sevilme vasfını kabul eden ve bunu savunan süfîler cahil, ilim ve âlim düşmanı ve şeriat muhalifidir. İbn Dâvûd ez-Zâhirî de ilâhî muhabbeti mecaz olarak anlar. Fahreddin er-Râzî, Eş'arîler gibi Allah'ın fiilî sıfatlarını te'vil etmiş, sevme ve sevilme vasıflarını O'nun irade veya kelâm sıfatlarına indirgemıştır. Allah'ın kulunu sevmesini irade sıfatının özel bir şekli olarak yorumlayanlar bunu Allah'ın kuluna lutufta bulunması diye anlamışlar veya kulunu sevmesini onu övmesi şeklinde yorumlayıp kelâm sıfatıyla ilişkilendirmişlerdir.

Tasavvufu başta Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si, Hücvîrî'nin *Keşfü'l-maḥcûb*'u, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Ḳütû'l-ḳulûb*'u, Gazzâlî'nin *İhyâ*'sı, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûḫâtü'l-Mekkiyye*'si, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'si, İbnü'l-Fârız'ın *et-Ṭâḫyeytü'l-kubrâ*'sı olmak üzere bütün tasavvuf kitaplarında muhabbet konusuna geniş yer verilmiştir. Özellikle İbnü'l-Fârız, Senâî, Ferîdüddin Attâr, Molla Câmî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Yûnus Emre, Eşrefoğlu Rûmî gibi tasavvuf şairleri Arap, İran ve Türk kültürlerinde sevgi edebiyatının öncülüğünü yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "ḥbb" md.; *Lisânü'l-Arab*, "ḥbb" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 270; II, 1470; *Tâcü'l-arûs*, "ḥbb" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "ḥbb", "vdd" md.leri; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "ḥbb", "vdd" md.leri; *el-Muvaḫḫa*, "Şif'r", 12; *Müsned*, I, 89; IV, 386; V, 229, 233; Buḥârî, "Ezân", 36, "Edeb", 41, "Rekâ'ik", 38, "İmân", 1, 7, 8, 9, 14, 71, 94; Müslim, "Birr", 157, "İmân", 66-72, 93, 94, "Zekât", 91; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 2, "Edeb", 13, 131, "Ḥammâm", 1; Tirmizî, "İmân", 10, "Da'avât", 92, 93, "Kıyâmet", 59, "Zühd", 2, 53, "Menâḳıb", 1; Nesâî, "Sünnet", 2, "İmân", 3-4; Hakîm et-Tirmizî, *Ḥatmü'l-evliyâ* (nşr. Osman İsmâil Yahyâ), Beyrut 1965, s. 287-295; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 84, 86-87, 300, 461; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 109; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Ḳütû'l-ḳulûb*, Kahire 1961, II, 99, 101; Sülemî, *Ṭabaḳât*, s. 21, 51, 80, 89, 163, 556, 561; Ebû Nuaym, *Ḥilye*, IX, 342-343; X, 76-91; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Kahire 1966, s. 145, 495, 610; Hücvîrî, *Keşfü'l-maḥcûb*, s. 133, 392; Gazzâlî, *İhyâ*, I, 36; II, 161-166; IV, 293-339; Zemaşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut), I, 211, 645-648; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Tahran 1346 hş., s. 893; İbnü'l-Arabî, *Fuşûş* (Affî), s. 203, 218; Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 6, 117; İbn Teymiyye, *et-Tuhfetü'l-İrâkıyye* (*Mecmû'atü'r-resâ'ili'l-müniriyye* içinde), Beyrut 1246, s. 44, 49; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Kahire 1253, s. 165; Acîünî, *Keşfü'l-ḥafâ*, II, 132; Ebû'l-Alâ el-Affî, *et-Taşavvuf şevretün rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 202, 242; M. Mustafa Hilimî, *İbnü'l-Fârız ve'l-ḥubbü'l-ilâhî*, Kahire 1971; R. A. Nicholson, *İslâm Süfîleri* (trc. Mehmet Dağ

v.dğr.), Ankara 1978, s. 86-102; *el-Mu'cemü's-şûfi*, s. 301-305; M. Celâl Şeref, *Dirâsât fi't-taşavvufi'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984, s. 123, 186-190; G. Scattolin, "Love (hubb) of God in Islamic Mysticism: A Study of a Semantic Development-1: Love (hubb) of God in the Koran", *MIDEO*, XXXV (1997), s. 239-258; L. Massignon, "Uzrî", *İA*, XII, 90; M. Arkoun, "İşhâk", *El*² (İng.), IV, 118.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

Felsefe-Ahlâk. İslâm düşüncesinde muhabbet kavramı hem ontolojik hem sosyal, psikolojik ve ahlâkî boyutuyla ele alınmıştır. İslâm felsefesinde muhabbet teriminin taşıdığı kozmolojik anlamlar, Şehristânî'nin Empedokles hakkında verdiği bilgilerde görüldüğü gibi antik felsefeye kadar geri götürülmüştür. Bu filozofa nisbet edilen fikirlere göre Tanrı'nın yarattığı ilk varlık kendisinde sevgi ve hâkimiyet ilkelerini taşır. Bütün kozmolojik oluşum süreçleri, bu iki ilkenin varlıkta doğurduğu kutuplaşmanın bir sonucu olarak meydana gelir (*el-Milel ve'n-nihâl*, II, 68-69). Daha önce Ebû'l-Hasan el-Âmirî, Ebû Hayyân et-Tevhidî ve diğer müelliflerce de aktarılan bu görüşler (Kraemer, s. 141-143) Nasîrüddin-i Tûsî tarafından "ashâb-ı mahabbet ü galebe" diye anılmaktadır. Tûsî'ye göre bu akıma mensup olanlar sevgiyi varlıktaki düzen, birlik ve hiyerarşinin nihaî ilkesi olarak kabul etmekle kozmolojik görüşlerinde aşırılığa kaçmışlardır (*Nasirean Ethics*, s. 196). Kınalızade Ali Efendi aynı akıma *Risâle fi'l-İşhâk* adlı eserine İbn Sînâ'yı da katmıştır (*Ahlâk-ı Alâî*, II, 80). Çünkü filozof bu eserinde aşkı kozmolojik bir ilke diye ele almaktadır. Sevgi kavramına bu açıdan yaklaşmanın İslâm felsefesindeki diğer yansımaları İsrâkî felsefede olmuştur. Empedokles'i kadim İsrâkî geleneğinin önemli bir temsilcisi sayan Şehâbeddin es-Sühreverdi, sevgi ve hâkimiyet kavramlarına nurlar hiyerarşisinde merkezî bir yer vermiştir (*Hikmetü'l-İşrâk*, s. 136-137, 142-143, 147-148).

Ya'kûb b. İshak el-Kindî sevgiyi "varlıkların birleşme sebebi" ve "ruhun isteği" şeklinde tanımlamıştır. Bu iki tanıma açıklamak üzere filozof, sevginin insan ruhunda oluşturduğu çekme ve birleştirme gücüne olan katkısına temas etmektedir (*Resâ'il*, I, 168, 175). Kindî'ye göre hüzn denilen duygu, esas itibarıyla insanın sevdiği ve istediği şeyleri kaybetmekten ötürü meydana gelmektedir. Üzülmek istemeyen insan, sevdiği ve istediği şeyleri yitip gitme tehlikesi taşımayan akıl âleminde seçmelidir (*Üzün-*